

Падобныя этымалагічныя складанасці ўзнікаюць пры запазычванні слова пры пасрэдніцтве адной ці некалькіх моў. Паходжанне слова *глюкоза* можа быць раскрыта двума спосабамі: або ад французскага *glucose* ‘глюкоза’, якое мае грэчаскае паходжанне, або непасрэдна ад грэчаскага *glykys* ‘салодкі’. Падобны шлях у беларускую мову мелі, напрыклад, словы *гланды* (ад французскага *glande*, якое ад лацінскага *glans*, *-ndis* ‘жолуд’), *пульс* (ад французскага *pouls*, якое ад лацінскага *pulsus* ‘штуршок’) і інш. Розныя слоўнікі ў такіх выпадках неаднастайна вызначаюць паходжанне і этымалогію слова.

Як бачым, запазычаныя словы нярэдка абазначаюць уласцівыя мясцовай культуры і прыродзе паняцці, адлюстроўваюць характэрныя з’явы ладу жыцця асобных краін і народаў.

У многіх выпадках запазычаныя словы з’явіліся ў беларускай мове пры пасрэдніцтве рускай і польскай моў.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Булыка А. М. Запозычненні // Беларуская мова: Энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. Мінск: БелЭн, 1994. 654 с.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 2. Биець-Варивный / Склад. А. П. Груцо, Н. Ц. Кажура, І. І. Крамко і інш.; пад рэд. А. М. Булыкі. Мінск: Нав. і тэхн., 1983. 320 с.
3. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 10. Жеребець-Замена / Склад. Т. І. Блізнюк і інш.; пад рэд. А. М. Булыкі. Мінск: Нав. і тэхн., 1990. 287 с.
4. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 22. Оддыханье-Ость / Склад. А. М. Булыка і інш.; пад рэд. А. М. Булыкі. Мінск: Белар. нав., 2002. 443 с.

УДК 811.161.3

КОРПУСНАЕ ДАСЛЕДАВАННЕ «НОВЫХ» ДЗЕЯСЛОВАЎ У МОВЕ МАКСІМА ГАРЭЦКАГА (НА МАТЭРЫЯЛЕ НАЦЫЯНАЛЬНАГА КОРПУСА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ І ТВОРА «НА ІМПЕРЫЯЛІСТЫЧНАЙ ВАЙНЕ»)

Ю. А. Гурыновіч

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, fil.gurinoviul@bsu.by*

Артыкул прысвечаны аналізу выкарыстання дзеяслоўнай лексікі ў творчасці выбітнага беларускага пісьменніка Максіма Гарэцкага. Ажыццёўлены комплексны крос-корпусны аналіз мовы твора «На імперыялістычнай вайне» ў супастаўленні з данымі Нацыянальнага корпуса беларускай мовы. Выяўлены характэрныя асаблівасці аўтарскай дзеяслоўнай словатворчасці; прапанавана класіфікацыя дзеясловаў і вызначана іх роля ў фарміраванні літаратурнай беларускай мовы пачатку XX ст.

Ключавыя словы: архаізм; «новы» дзеяслоў; корпусная лінгвістыка; словаўтваральная мадэль; неалагізм.

Гісторыя развіцця беларускай літаратурнай мовы непарыўна звязана з выдатнымі дзеячамі нацыянальнай культуры, сярод якіх асаблівае месца займае Максім Іванавіч Гарэцкі (1893–1938) – пісьменнік, літаратуразнаўца, перакладчык, фалькларыст і актыўны ўдзельнік беларускага нацыянальнага руху пачатку XX ст. Перыяд творчай дзейнасці Гарэцкага супаў з эпохай актыўнага фарміравання нормаў беларускай літаратурнай мовы, што робіць даследаванне яго моўнай спадчыны асабліва каштоўным для разумення працэсаў станаўлення літаратурнай нормы.

Дакументальна-мастацкі твор «На імперыялістычнай вайне (Запіскі салдата 2-й батарэі N-скай артылерыйскай брыгады Лявона Задумы)» (1914–1926) уяўляе сабой унікальны матэрыял для лінгвістычнага аналізу. Заснаваны на асабістым вопыце пісьменніка, які ўдзельнічаў у Першай сусветнай вайне, твор адлюстроўвае не толькі гістарычныя рэаліі, але і жывую беларускую мову, узбагачаную аўтарскімі інавацыямі. Важна адзначыць, што Гарэцкі пісаў свае творы ў перыяд, калі працэс стандартызацыі беларускай літаратурнай мовы яшчэ не быў завершаны, што давала пісьменніку значную свабоду ў моўнай творчасці.

Навізна нашага даследавання заключаецца ў выкарыстанні метадаў корпуснай лінгвістыкі для вывучэння дзеяслоўнай лексікі ў творах Максіма Гарэцкага. Супастаўленне аўтарскай мовы з матэрыяламі Нацыянальнага корпуса беларускай мовы дазваляе выявіць дзеяслоўныя архаізмы і прасачыць іх магчымы ўплыў на развіццё беларускай літаратурнай мовы.

Актуальнасць даследавання вызначаецца неабходнасцю комплекснага вывучэння працэсаў фарміравання беларускай літаратурнай мовы і ролі асобных пісьменнікаў у гэтым працэсе. Акрамя таго, супастаўляльны аналіз дзеяслоўнай лексікі ў мастацкім тэксце і ў корпусе нацыянальнай мовы дае магчымасць больш глыбокага разумення механізмаў моўнага развіцця і ўзбагачэння.

Дзённікавая форма апавядання прадугледжвае высокую ступень спантаннасці і эмацыйнасці маўлення, што спрыяе з’яўленню новых словаформаў, у тым ліку дзеяслоўных. Імкнучыся перадаць непасрэдныя ўражанні ад ваенных падзей, Гарэцкі актыўна выкарыстоўвае выразныя магчымасці дзеяслова як часціны мовы, якая абазначае дзеянне і стан.

Корпусная лінгвістыка дае эфектыўныя інструменты для комплекснага аналізу моўных з’яў на шырокім тэкставым матэрыяле. У кантэксце гэтага даследавання асаблівую значнасць набывае метада крос-корпуснага аналізу, які дазваляе супаставіць частотнасць і асаблівасці ўжывання дзеяслоўнай лексікі ў асобным творы і ў нацыянальным корпусе.

Нацыянальны корпус беларускай мовы ўключае тэксты розных жанраў і перыядаў, што робіць яго рэпрэзентатыўнай крыніцай для вывучэння развіцця мовы. Супастаўленне аўтарскага дзеяслоўнага словаўтварэння з агульнамоўнымі тэндэнцыямі дазваляе выявіць індывідуальна-аўтарскія асаблівасці і ацаніць ступень наватарства пісьменніка.

У рамках даследавання пад «новымі» дзеясловамі разумеюцца:

1. Аўтарскія неалагізмы – дзеясловы, створаныя пісьменнікам і не зафіксаваныя ў слоўніках, у тым ліку у сучасных (у прыватнасці, у «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы»);

2. Семантычныя неалагізмы – існуючыя дзеясловы, ужытыя ў новым значэнні;
3. Стылістычныя неалагізмы – дзеясловы, якія перайшлі з адной стылістычнай сферы ў іншую.

Для аналізу былі адабраны дзеясловы, якія задавальняюць наступным крытэрыям:

1. Адсутнасць у сучасных слоўніках беларускай мовы;
2. Нізкая частотнасць або адсутнасць у тэкстах Нацыянальнага корпуса, створаных да года публікацыі твора;
3. Наяўнасць структурных або семантычных асаблівасцяў, якія адраўняюць іх ад агульнаўжывальных дзеясловаў адпаведнага перыяду.

Праведзены аналіз тэксту твора «На імперыялістычнай вайне» дазволіў выявіць 1283 розныя дзеяслоўныя лексемы пры агульным аб'ёме тэксту каля 85 000 словаўжыванняў. Пры гэтым дзеяслоўная лексіка складае прыблізна 18 % ад агульнай колькасці словаформаў, што сведчыць аб высокай дынамічнасці апавядання і адпавядае жанравым асаблівасцям ваеннай прозы.

Частотны аналіз паказаў, што найбольш ужывальнымі дзеясловамі ў тэксце з'яўляюцца дзеясловы руху (*ісці, ехаць, бегчы*), дзеясловы маўленчай дзейнасці (*казаць, гаварыць, крычаць*), а таксама дзеясловы, якія апісваюць ваенныя дзеянні (*страляць, біць, забіваць*). Дадзеныя групы дзеясловаў складаюць больш за 35 % ад агульнай колькасці дзеяслоўных словаўжыванняў, што абумоўлена тэматыкай твора.

Супастаўленне з дадзенымі Нацыянальнага корпуса беларускай мовы паказала, што прыкладна 87 % дзеясловаў, якія выкарыстоўваюцца Гарэцкім, прысутнічаюць у тэкстах іншых аўтараў адпаведнага перыяду. Аднак каля 13 % дзеяслоўных лексем (167 адзінак) можна аднесці да катэгорыі рэдкіх ці аўтарскіх. Сярод іх вылучаюцца:

- наватворы па прадуктыўных мадэлях (62 адзінкі);
- семантычныя неалагізмы (48 адзінак);
- дыялектызмы, уведзеныя ў літаратурны кантэкст (37 адзінак);
- запазычанні і калькі, упершыню ўжытыя ў беларускім тэксце (20 адзінак).

Аналіз структурных асаблівасцяў выяўленых дзеяслоўных наватвораў паказаў перавагу прэфіксальных і прэфіксальна-суфіксальных мадэляў. Найбольш прадуктыўнымі аказаліся наступныя словаўтваральныя тыпы:

1. Прэфіксальныя ўтварэнні з прыстаўкамі *за-, пра-, няра-, рас-, у-, вы-, с-*, якія надаюць базавым дзеясловам новыя семантычныя адценні. Напрыклад: *прашнарыць* ('тщательно обыскать'), *распалымніцца* ('разгореться с новой силой').

2. Прэфіксальна-суфіксальныя ўтварэнні, якія злучаюць у сабе некалькі словаўтваральных фармантаў. Напрыклад: *размарудзіцца* ('замедлиться', 'стать медлительным'), *падсакатаць* ('подбежать быстро, семена').

3. Дзеясловы, утвораныя ад назоўнікаў і прыметнікаў. Напрыклад: *палахлівец* ('становиться боязливым', ад *палахлівы* – 'боязливый').

З пункту гледжання семантыкі, новыя дзеясловы размяркоўваюцца па наступных тэматычных групах:

1. Дзеясловы, якія абазначаюць эмацыйныя станы і псіхічныя працэсы (28 % ад агульнай колькасці «новых» дзеясловаў). Напрыклад: *абсумнець, разважацца*.

2. Дзеясловы, якія апісваюць ваенныя дзеянні і рэаліі (15 %). Напрыклад: *абстрэліваць, бамбардаваць*.

3. Дзеясловы ўспрымання (14 %). Напрыклад: *нанюхаць* ('внюхиваться').

Даследаванне кантэкстуальнага ўжывання новых дзеясловаў дазволіла выявіць іх функцыянальна-стылістычныя асаблівасці. Значная частка дзеяслоўных наватвораў Гарэцкага (каля 60 %) мае экспрэсіўна-ацэначную афарбоўку і выкарыстоўваецца для перадачы эмацыйнага стану персанажаў або стаўлення аўтара да апісаных падзей.

Характэрна, што многія дзеясловы, уведзеныя Гарэцкім, выконваюць кампрэсіўную функцыю – яны замяняюць сабой апісальныя канструкцыі, робячы тэкст больш дынамічным і лаканічным. Напрыклад, замест выраза «*пачаць рухацца вельмі павольна*» аўтар выкарыстоўвае дзеяслоў «*размарудзіцца*».

Важнай асаблівасцю аўтарскіх дзеясловаў з'яўляецца іх кантэкстуальная абумоўленасць – значэнне многіх наватвораў становіцца зразумелым толькі ў канкрэтным кантэксце. Гэта сведчыць аб імкненні пісьменніка да моўнай эканоміі і дакладнасці выказвання думкі.

Супастаўленне выяўленых дзеяслоўных новаўтварэнняў Гарэцкага з дадзенымі сучасных слоўнікаў беларускай мовы паказала, што каля 35 % аўтарскіх дзеясловаў увайшлі ў актыўны слоўніковы запас сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Сярод іх можна вылучыць такія адзінкі, як *абмяркоўваць* ('обсуждать'), *адпрэчваць* ('отвергать'), *вызначацца* ('определяться'), *дасведчыцца* ('осведомиться').

Прыкладна 25 % дзеяслоўных неалагізмаў захавалася ў пасіўным запасе сучаснай мовы і сустракаецца пераважна ў мастацкай літаратуры або мае стылістычныя паметы ў слоўніках. Да такіх дзеясловаў адносяцца: *заганіць* ('запятнать'), *паводкаваць* ('вести себя определенным образом'), *разгаманіцца* ('разговориться').

Астатнія 40 % аўтарскіх дзеясловаў не ўвайшлі ў літаратурную мову і застаюцца індывідуальна-аўтарскімі неалагізмамі, якія сведчаць аб моўным наватарстве Гарэцкага: *застанавіцца, культурыцца, падвышацца, плятухацца, шныхараць*.

Супастаўленне дзеяслоўных архаізмаў з сучаснымі дэманструе, што значная частка ўведзеных Гарэцкім дзеясловаў замацавалася ў літаратурнай мове, што гаворыць пра моўную інтуіцыю пісьменніка і яго чуйнае стаўленне да патрэбаў нацыянальнай мовы, якая развіваецца.

Такім чынам, дзеяслоўныя архаізмы Максіма Гарэцкага з'яўляюцца важным укладам у працэс фарміравання беларускай літаратурнай мовы пачатку XX ст. Яго лінгвістычнае спадчына заслугоўвае далейшага вывучэння з ужываннем сучасных метадаў, у тым ліку метадаў корпуснай лінгвістыкі.

Перспектыўнымі напрамкамі далейшых даследаванняў могуць стаць супастаўляльны аналіз дзеяслоўных новаўтварэнняў у розных творах пісьменніка, вывучэнне ўплыву аўтарскіх неалагізмаў Гарэцкага на творчасць іншых беларускіх пісьменнікаў, а таксама даследаванне функцыянавання ўведзеных ім дзеясловаў у сучасных тэкстах розных жанраў.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Барковіч А. А. Беларускі корпус тэкстаў : стан і перспектывы // Веснік БДУ. Сер. 4. 2004. № 3. С. 66–70.
2. Гапоненка І. А. Лексіка беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст. : асаблівасці станаўлення і развіцця. Мінск : БДУ, 2012. 307 с.
3. Гарэцкі Максім. На імперыялістычнай вайне : (запіскі). Менск : Дзярж. выд.-ва Беларусі, 1926. 191 с.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. Т. 1. / рэдкал. : К. К. Атраховіч (аг. рэд.) [і інш.]. Мінск : БелСЭ, 1977. 608 с.
5. Шакун Л. М. Гісторыя беларускага мовазнаўства. Мінск : БДУ, 1995. 271 с.
6. Шчэрбін В. К. Корпусная лінгвістыка : перспектывы выкарыстання ў беларускім мовазнаўстве // Роднае слова. 2017. № 3. С. 35–39.
7. Яновіч А. І. Стылістыка беларускай мовы. Мінск : Выш. шк., 2019. 254 с.

УДК 811.512.162

THE ROLE OF PROSODIC TOOLS IN TEXT CREATION

V. N. Jafarzade

*Azerbaijan Technical University, H. Javid ave., 25,
AZ1073, Baku, Azerbaijan, humanitar@aztu.edu.az*

The article provides information on research conducted in the field of text syntax and language theory since the beginning of the 20th century, expanding the boundaries of the concept of text, means of communication of text components. Various examples show the role of intonation in expressing emotional states, establishing semantic connections, enhancing artistic expression. In research, the main condition is the connection of text components not only semantically, but also grammatically and prosodically. The article analyzes the samples of texts created by prosodic means.

Keywords: text syntax; component; copula; linguistics; Azerbaijani language.

РОЛЬ ПРОСОДИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В СОЗДАНИИ ТЕКСТА

В. Н. Джафарзаде

*Азербайджанский технический университет, пр. Г. Джавида, 25,
AZ1073, г. Баку, Азербайджан, humanitar@aztu.edu.az*

В статье приводятся сведения об исследованиях, проводимых в области синтаксиса текста и теории языка с начала XX в., расширяющих границы понятия текста, средств связи компонентов текста. На различных примерах показана роль интонации в выражении эмоциональных состояний, установлении смысловых связей, усилении художественной изобразительности. В исследованиях основным условием является связь компонентов текста, которая